

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

Hakan Kırımlı. *Geraylar ve Osmanlılar: Kırım Hanlık Hânedânının Osmanlı Devleti'ndeki Hikâyesi*. Ötüken Yayınları, 2022.*

Fehmi Yılmaz**

Kırım Hanlığı ve Tatarlar konusunda önemli isimlerden biri olan Hakan Kırımlı, müstakil monografiler¹ yanında yerli yabancı dergilerde pek çok makale ile bu alana önemli katkı sağlamıştır. Tanıtım ve değerlendirmesini yapacağımız *Geraylar ve Osmanlılar: Kırım Hanlık Hânedânının Osmanlı Devleti'ndeki Hikâyesi* isimli son kitabı; 10 Bölüm, Ekler, Bibliyografya ve Dizin olmak üzere 1.088 sayfadan oluşan hacimli bir çalışmadır.

Teşekkür kısmında çalışmanın; Türkiye, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan ve özellikle Kırım'ı kapsayan saha ve arşiv araştırması sonunda hazırlandığı belirtilmektedir. TÜBİTAK ve TİKA'nın desteğiyle bu süreçte Geray sülalesinden 42 kişi ile görüşülüp elde edilen bilgi, belge ve aile şecereleri sayesinde, geniş bir coğrafyaya yayılmış hanedan üyeleri arasında bağlantı kurulmasına yardımcı olduğu, Geray sülalesinin sosyal statüleri ve psikolojik yapıları hakkında fikir sahibi olunabildiği belirtilmiştir.

Önsöz'de (s.17-21) bu kitabın Kırım Hanlığı'nın hükümdarlık hanedanı olan Geray'ların Osmanlı Devleti ve hanedanı ile olan ilişkilerine ışık tutmayı amaçladığı, çalışmanın Kırım Hanlığı'nın veya Kırım Tatarlarının Osmanlı Devleti ile olan münasebetlerinin tarihi olmayıp, ancak bu ilişkinin önemli bir parçasını konu edindiği belirtilmektedir. Hanlığın ve Osmanlı

* Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Yılmaz, Fehmi. "Hakan Kırımlı. Geraylar ve Osmanlılar: Kırım Hanlık Hânedânının Osmanlı Devleti'ndeki Hikâyesi. Ötüken Yayınları, 2022." *bilig*, no. 102, 2022, ss. 171-186.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü – İstanbul/Türkiye

ORCID: 0000-0002-9800-5488

fehmi.yilmaz@marmara.edu.tr

ların farklı coğrafyalarda ve şartlarda zuhur ettikleri, keza kökenleri ve tarihî referanslarının farklı olduğu anlatılmaktadır. Ancak zamanla ortaya çıkan konjonktürde iki devletin üç asır boyunca simbiyotik bir tarzda birbirine bağlandığına, bu süreçte kimliklerin titizlikle korunduğuna, bu nedenle hanedan mensuplarının tedricen Osmanlı Rumelisine yerleşerek, ömürlerinin bir kısmını veya tamamını burada geçirdiklerine vurgu yapılmaktadır. Bu gerçeğin tasviri ile getirdiği siyasî ve kültürel sonuçların bu kitabın içeriğinin önemli bir kısmını oluşturduğu, 1783'te Kırım Hanlığının Rusya tarafından ortadan kaldırılmasıyla, hanedanın ana kolunun vatanı terk ederek/ettirilerek çoğunun Rumeli'ye yerleştikleri, bazılarının ise Kuzeybatı Kafkasya'nın Osmanlı nüfuz bölgelerine göçüp ve zaman içinde de Anadolu'ya geldikleri belirtilmekte, hanedanın yerleştikleri Osmanlı topraklarında zaman zaman siyasî, askerî, mülkî roller üstlenerek başta bayındırlık olmak üzere, edebî ve kültürel eserler bıraktıkları anlatılmaktadır.

Kitapta hanedan mensuplarının Hanlık döneminde ve sonrasında Osmanlı hanedanıyla ilişkileri, Osmanlı topraklarındaki yaşayışları, rolleri, dağılımları, geride bıraktıkları ve günümüze ulaşabilen maddî ve manevî izleri ortaya konmaya çalışıldığı, ancak odak noktasının günümüz Türkiye, Bulgaristan ve Yunanistan sınırları içinde kalan Osmanlı Rumeli'si ve Ege Adaları'nda kalan geniş bir coğrafyadaki çiftliklerde yaşayan hanedan mensupları olduğu anlatılmaktadır. Hanedan üyelerinin yaşadıkları yerleri gösteren tam ve kapsamlı cetvellerin bulunmadığı arşiv belgelerinden ise hanedan hakkında sınırlı bilgilere ulaşılabildiği belirtilmektedir. Çalışma kapsamında Geray hanedanının belirleyici özellikleri ele alındıktan sonra, Osmanlı coğrafyasında meskûn oldukları yerler ve bu bölgelerde halkla ilişkileri, özellikle hanedan mensuplarında isim benzerliklerinin sebep olduğu problemlere olabildiğince açıklık getirilmeye çalışıldığı belirtilmektedir. Bu amaçla arşiv belgelerinden, sülale şecerelerinden ve mevcut mezar taşlarından yararlanılarak, çok sayıda Geray sultanının akrabalık ilişkileri, ikamet yerleri ve diğer kimlik bilgileri tespit edilmeye ve yerleşim yerleri esasına göre gösterilmeye çalışıldığı anlatılmaktadır. Bu metotla Türkiye, Bulgaristan ve Yunanistan coğrafyasında haklarında kesin ve tatminkâr bulgu ve bilgilere ulaşılabilen 200'ü aşkın yerleşim yeri tespit edildiği ve buralarda bilfiil saha çalışması yapıldığı belirtilmektedir. Bu bağlamda yüzlerce kişiyle mülakatlar yapılarak, netleştirilemeyen bulguların ayıklandığı, Türkiye'nin pek çok yerinde,

özellikle şehirlerde yaşayan sülale mensuplarının da tespit edilip ellerindeki bilgi ve belgelerin görülmeye ve kopyalanmaya çalışıldığı belirtilmektedir.

Çalışmanın en zor kısmının sülale mensuplarının çoğunlukla 15-20 kadar klasik isim taşıması olduğu, Hanlık dönemi ve sonrasında aynı anda veya aynı bölgede çok sayıda aynı isimli hanedan mensubunun bulunmasının Geray sultanlarının tespitinde en büyük problem olduğu, bu nedenle baba adlarıyla birlikte varsa lakapları ve yaşadıkları yerler dikkate alınarak isim benzerliğinden kaynaklanan karmaşanın en aza indirgenmeye çalışıldığı belirtilmektedir. Çalışmada son 500 yıl içinde farklı coğrafyalara yayılmış Geray sülalesinin kimlikleri ve akrabalık ilişkilerinin belirlenmesinin birincil amaçlardan biri olduğu vurgulanmıştır. Hanların şecereleri haricinde sülalenin bazı mensupları üzerinden günümüze ulaşabilen sınırlı sayıda şecerenin de bulunduğu, dolayısıyla dağınık ve farklı belgelere yayılmış küçük ve karmaşık ipuçlarının birleştirilerek farklı pek çok Geray kollarındaki kişilerin soy ilişkilerini ortaya çıkarılmaya çalışıldığı, nihayet Geray kollarına ait ulaşılan şecerelerin geliştirilmesi halinde ileride yayınlanabileceği belirtilmektedir.

Çalışmada, Gerayların tarihinin yazılmasındaki en önemli problemlerden birinin savaş, kargaşa, siyasî gelişmeler ve kitlesel göçlere bağlı olarak kendilerinden veya Hanlıktan sınırlı sayıda belge ve bilginin kalmış olmasının, hanedan mensuplarının kaleme aldıkları hatıratların yok denecek derecede bulunmasının, Gerayları başkalarının, hatta hasım ve düşmanlarının cephesinden/gözünden görmemize sebep olduğu belirtilerek, böyle dıştan anlatımların tarafı bilgileri yansıttığı, içerden bakışlar olarak hanedan mensubu üç tarihçi; Mehmet Geray Sultan, Said Geray Sultan ve Halim Geray Sultan'ın günümüze ulaşan eserlerinin bile söz konusu boşluğu ancak sınırlı şekilde doldurduğu belirtilmektedir. Yine tarih yazımında resmî belgelere günlük, olağan ve sıradan meselelerin değil sıra dışı, olayların yansıdığı belirtilerek, bu kayıtların gerçeği yansıtır derecesi her ne olursa olsun belgelerde zikredilen Gerayların, "kendi halinde" yaşayan ve normal şartlarda varlıkları ve hayat tarzları belgelere hiçbir şekilde yansımayan diğer hanedan mensuplarıyla mukayese edilemeyecek ölçüde küçük bir grubu oluşturdukları vurgulanmıştır. Her hanedanda ve toplulukta iyi ya da kötü kimselerin bulunabileceği, çalışmanın Geray hanedanını yüceltmek ve yermek amacın-

da olmadığı, esas itibarıyla Gerayların dünyasının yansıtılmaya çalışıldığı ifade edilmiştir.

Çalışma sürecinde Rumeli'de hanedan mensuplarının asırlarca yaşadıkları çiftlik ve yerleşim yerlerinin, günümüzdeki sakinlerinin çok büyük kısmının Gerayların varlıklarından bile haberdar olmadıkları; Türkiye, Bulgaristan, Ukrayna ve hatta Kırım'da kamuoyunda hanedan hakkında bilginin yok denecek seviyede ve politik çarpıtmalarla malul olduğu belirtilerek, Geraylar ve Kırım Hanlığı'nın genelde Doğu Avrupa ve İslam tarihlerinde, özelde ise Kırım, Osmanlı, Rusya, Ukrayna, Polonya, Romanya, Moldova ve Kafkasya tarihlerinde birinci derecede önemi bulunduğu vurgu yapılmaktadır. Ancak mevcut literatüre rağmen, önemiyle mütenasip derecede araştırma ve çalışmaya konu olmadığına da altı çizilmekte, bu çalışmayla alana katkı getirilmesinin amaçlandığı ifade edilmektedir.

Birinci Bölüm (s. 22-125), "Geray Hanedanı ve Kırım Hanlığı" adıyla, 9 başlık ile bir sonuçtan oluşmakta, 18 resim içermektedir. Bu bölümde; hanedanın kökeni, Kırım Hanlığı'nın teşekkülü, Geray isminin kökeni, Han, *Kalgay*, *Nureddin*, *Geray Sultanlar* olmak üzere unvan ve statüleri, Hanlığın yapısı ve Geray hanedanı ile olan ilişkisi anlatılmaktadır. Ayrıca hanedan mensuplarının evlilikleri; *Karaçı* beyleri, Beyler ve Mirzalar; Kafkasya'daki kabileler, Hristiyan ve esirler; Osmanlı hanedanı, Şirvanşahlar hanedanı; Kumuk Şahval hanedanı, Kalmuklar ile hanedan içi olmak üzere 9 alt başlık altında anlatılmaktadır. Sonrasında ise hanedanın kadın mensupları ile Çoban Geraylar hakkında bilgiler verilmektedir. Özetle; Geray hanedanının Hanlık tahtındaki yerinin hiçbir zaman tartışma konusu olmadığı, kökeni Cengiz Han'a ve ondan öncesine giden Türk/Moğol hanedan ve devlet geleneklerinin kısmen fiiliyatta, kısmen de teoride ve şekilde Geray sülalesinde yaşayageldiği belirtilerek, devletin sarsılmaz ve tartışılmaz tarzda bu hanedanla ifade ve temsil edildiği, hanedan hakimiyetinin mutlak gibi görünse de sözü edilen geleneklerin uzantısı olarak bu hakimiyeti sınırlayan Kurultay, Karaçı beyleri ve diğer mirzalar gibi faktörlerle varlıklarını sürdürdükleri anlatılmakta, kendine özgü denge mekanizmaları ve onların rollerinin başta hanın belirlenmesi gibi, Osmanlı tâbiyetinin uyguladığı yeni şartlarla, belirli ölçülerde değişmiş olsa da hiçbir zaman ortadan kalkmadığına vurgu yapıp, Geray hanedanının özgün yapısı ve temel kimliğini üç asırlık Osmanlı tâbiyeti dönemi boyunca koruduğu belirtilmektedir. Ancak büyük ölçüde

belirleyiciliğine rağmen Osmanlı devletinin, bu metbuluk rolünün Hanlığın iç dinamiklerinden bağımsız olmadığı; yine Cengiz geleneğinden gelen bir uygulama olarak taht veraseti usulünün babadan oğula mı, kardeşe mi yoksa hanedandan bir başkasına mı intikal edeceği konusunun kesin olarak belirlenmediği, tartışılmayan noktanın tahta çıkacak olan kişinin teorik olarak kökeninden kaynaklanan meşruiyet olduğu anlatılarak, Gerayların bir Altın Orda hanedanı olarak Cengiz Han'ın oğlu Cuci'nin soyundan ortaya çıkması da, asıl kimliklerinin I. Hacı Giray Han ve daha kesin olarak I. Menli Geray Han'dan inen han ve hanzadeler ile belirlendiği, 18. yüzyıl başlarından itibaren hükümdarlık hanedanı, doğrudan I. Selim Giray Han'ın soyundan gelenlere ait olduğu belirtilmekte, zaman içinde hanedana mensup olanların sayısının hem yatay hem de dikey olarak artmasına rağmen, Hanlık tahtının daima bu ana çizgiden inenlere ait olduğuna vurgu yapılmakta, yan kolların sülale mensubu olarak tanındıkları, ancak hükümdarlık çizgisinin dışında tutuldukları, sonuçta gerek hanedanın ve gerekse geniş sülale olarak Gerayların kendilerine özgü kimliği, gelenekleri ve keskin bir iç hiyerarşisinin daima mevcut ve belirleyici olduğu anlatılmaktadır.

İkinci Bölüm (s. 129-246), “Geray Hânedânı ve Osmanlı Devleti (Kırım Hanlığı Dönemi: XV. Yüzyıl Başları-1783)” adıyla 12 başlık ile bir sonuçtan oluşmakta, 13 resim içermektedir. Bu bölümde; Geray hanedanının Osmanlı Devleti'ndeki özel konumu, Hanlık ordusunun Osmanlı Devleti için önemi, han ve hanzadelere yönelik Osmanlı teşrifatı, hanedan mensuplarının imtiyazları, Osmanlılar ve Hanın kapıkulları, Geraylar üzerinde Osmanlı kültürel tesirleri, Gerayların Osmanlı hanedanına alternatif oldukları iddiaları, Gerayların Osmanlı topraklarında iskanı, Gerayların Akdeniz Adalarındaki sürgünlükleri, hanedan mensuplarının İstanbul'da ikamet ettirilmemeleri kaidesi, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Geray hanedanı mensuplarına bağlanan gelirler ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Özetle; 1475 yılından itibaren Hanlık ile Osmanlılar arasında ittifaktan tâbiyete dönüşen sıkı bir ilişki içine girildiği, bunun 18. yüzyılda doruğa ulaştığı belirtilmekte, ancak Hanlığın hiçbir zaman Osmanlı'nın sıradan bir vilayeti haline dönüşmeyerek kimliğini ve karakterini sonuna kadar koruduğu, hanedanın hanlıktaki yeri ve rolünün Osmanlılar nezdinde kesinlikle tartışma konusu olmadığı, bunun en önemli göstergesinin protokolde Han'a ve hanzadelere en üst seviyede, özellikle Han'a sadrazamın üzerinde yer verilmesi gibi başka hiçbir hanedana tanınmayan sıra dışı imtiyazların verilmesi olduğuna

vurgu yapılmaktadır. Bu bağlamda bazı çevrelerce dile getirilen Osmanlı hanedanının bir şekilde kesilmesi halinde, yerlerine Gerayların getirilebileceği yönündeki yaygın söylentilerin de aslında hanların Osmanlı Devleti ve kamuoyundaki tartışılmaz meşruiyetinin bir yansıması olduğu, ancak bu tür söylentilerin hanedanların bizzat kendilerinden kaynaklanmadığı ve böyle bir kaidenin varlığına dair hiçbir belge olmadığı gibi mümkün de gözükmediği vurgusu yapılmakta, ancak hanedan mensuplarının uzun süre İstanbul'da ikamet etmelerinin hoş karşılanmamasının muhtemelen bu gibi söylentilerle ilgili olabileceği belirtilmektedir.

En alt seviyedekiler dahil sayıları yüzleri bulan hanedan mensuplarına düzenli gelir bağlanması, Rumeli'de geniş çiftlikler tahsis edilmesinin de Osmanlı nazarında, bu sülalenin ayrıcalığının diğer bir göstergesi olduğu ve 16. yüzyılda başlayıp 17. yüzyılda zirveye ulaşan iskan uygulamasıyla, hanedan mensuplarının pek çoğunun hayatlarını Kırım'da değil Rumeli'de kendilerine verilen çiftliklerde geçirdiği, hatta bir kısmının Kırım'ı görmediği belirtilerek, aslında Rumeli'de iskan siyasetinin özellikle Kırım'da kargaşa dönemleri ve hasımları için hanedan mensuplarının emniyetini de sağlayan en önemli politikalarından biri olduğu, ayrıca gerek birinci dereceden taht varisleri gerekse ikinci yan kollarıyla Geray hanedanı mensuplarının nüfusunun hızla artmasında da büyük payı olduğu anlatılmaktadır. Rumeli'de iskanın Osmanlılar açısından temel politika olarak, tahttaki Han'a ve ona bağlı Geray sultanlara alternatif olabilecek hanedan mensuplarının el altında bulundurulması, her an azledilme endişesi yaşayacak olan Hanın İstanbul ile uyumlu politikalar izlemeye mecbur hissettirilmesi, etmediği taktirde el atındakilerden biriyle değiştirilmesi amaçlı olduğuna vurgu yapılarak, bu durumun Han veya diğer Gerayların İstanbul'daki etkili çevrelerle devamlı ilişkide bulunmalarına sebep olduğu, sonuçta İstanbul ile Geray hanedanı arasında karmaşık ilişki, bağlantı ve ittifaklar ağının ortaya çıktığı üzerinde durulmaktadır. Osmanlı sistemini yakından tanımayı da sağlayan bu ilişkilerin sonucu olarak, Hanların Osmanlı padişahı gibi mutlak hükümdar olma ve hakimiyetlerini sınırlandıran unsurlara karşı direnç gösterme özlemini doğurduğu, bunun Hanlığın geleneksel mekanizmaları içinde mümkün olmasa da Osmanlı padişahının desteğini alan Hanların hanedan içinden rakiplerine, beyler ve mirzalar gibi iktidarı kısıtlayan gruplara karşı güçlü olmalarını sağladığı, bu amaçla potansiyel rakiplerin Rumeli'de ve Akdeniz Adalarında ikamet ettirilerek, Kırım'dan uzak tutulma taleplerinin Babıali

tarafından yerine getirildiği belirtilmektedir. Maaşları Osmanlı tarafından ödenen askerî sekban grubunun ise, Han'ın ve Kırım'ın emniyetini sağlayan yerli dinamiklerden bağımsız ve gerektiğinde Han'a karşı kullanılan muhafız grubu olduğu vurgulanmıştır.

Üçüncü Bölüm (s. 249-326), “Kırım Hanlığı'nın Yıkılmasından Sonra Osmanlı Devleti'ndeki Geraylar (Tanzimat Öncesi Dönem: 1783-1839)” adıyla, 10 başlık ve sonuçtan oluşmaktadır. Bu bölümde; Geray hanedanının Kırım'ı terk etmek zorunda kalması, hanedan mensuplarının 1783 sonrasında Rumeli'de iskani, çiftlikleri ve ikamet yerleri, bağlanan gelirler, hanedan mensuplarının *Sahib-i Arzlık* kurumu, Kırılma Dönemi (1783-1808) Rumeli'deki durumları, Osmanlı hanedanına alternatif gösterilmesi, Osmanlı Devleti'ndeki askerî rolleri, sürgün ve cezalandırılmaları, Rumeli'de yaşayan Gerayların edebî faaliyette bulunanları anlatılmaktadır. Özetle; Hanlığın Rusya tarafından yok edilmesinin sonucu olarak hanedanın tamamına yakınının Kırım'ı terk etmek zorunda kalarak Rumeli'ye yerleştikleri, küçük bir kısmının Kuzey Kafkasya'ya göç ettiği belirtilerek, Hanlığın ortadan kalkmasına rağmen Osmanlıların Geray sülalesini kolektif bir kimlik altında ve bir bütün olarak görmeye devam ettiği, düzenli olarak maaşlarını ödediği, vergilerden muaf tutularak imtiyazlı statülerini devam ettirdiği ve karşılığında kendilerine bağlı olanlarla birlikte savaşlara katılmalarını talep ettiği belirtilmektedir. Sülalenin hiçbir zaman mülteci statüsünde olmadıkları, Kırım'a olan aidiyet ve kimlikleriyle birlikte Rumeli'nin de yerleşik ve nüfuzlu unsuru haline geldikleri, bu nedenle Rumeli'nin 18. yüzyıl sonlarında ve 19. yüzyıl başlarında geçirdiği çok sarsıntılı değişim ve dönüşüm yıllarında Gerayların da mahallî aktörler konumunda ve olayların içinde yer aldıkları anlatılmaktadır.

Dördüncü Bölüm (s.329-360), “Tanzimat Devrinde (1839-1876) Osmanlı Devleti'ndeki Geray Sülâlesi Mensupları” adıyla 6 başlık ve sonuçtan oluşmaktadır. Bu bölümde; Tanzimat döneminin hanedan mensuplarının hayatına getirdiği değişiklikler, düzenli gelir kaynakları, Rumeli'deki halk ile ilişkileri, Osmanlı sivil bürokrasisinde görev alanlar, üstlenilen askerî roller ile bu dönemde Osmanlı topraklarına gelen Tatar muhacirler anlatılmaktadır. Özetle; Osmanlı bürokrasisinde ve hayatında belirli bir standartlaşmayı amaçlayan Tanzimat döneminde Rumeli'deki Gerayların imtiyazları ve devletten aldıkları düzenli gelirlerinin kademeli olarak ortadan kalkmaya

başladığı, böylece onların da hayatlarını kazanacakları çeşitli mesleklerle uğraşmaya başladıkları, bunlar arasında sivil ve askerî bürokrasiye katılanların hatta paşalık rütbesine kadar ulaşabilenlerin olduğu belirtilerek, böylece resmen “Sultan” unvanı ile anılmayan Gerayların daha önce dahil olmadıkları Osmanlı idarî ve askerî yapısında unvan almaları, statülerindeki değişimin, yani sıradan birer Osmanlı tebaasına dönüşmüş olduklarının çarpıcı bir göstergesi olduğu belirtilerek, yine de kökenlerine atfen devlet ve genel olarak çevrelerindeki halk tarafından kendilerine gösterilen saygı ve itibarın tümüyle ortadan kalkmadığı vurgulanmıştır.

Beşinci Bölüm (s. 363-381), “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde (1877-1922) Geray Sülâlesi Mensupları” adıyla 2 başlık ve sonuçtan oluşup bürokraside görev almış hanedan mensuplarına ait 8 fotoğraf bulunmaktadır. Bu bölümde; 93 Harbi olarak bilinen savaşın Rumeli’de yaşayan Geray sülâlesine etkileri ile Osmanlı tarih ve edebiyatında Gerayların varlığı anlatılmaktadır. Özetle; 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) ile Gerayların çoğunluğunun yaşadığı Rumeli topraklarının yeni kurulan Bulgaristan Devleti’ne geçerek fiilen Osmanlı Devleti’nin elinden çıkması, savaş sırasında ve sonrasında birkaç yıl içinde buradaki Gerayların tamamına yakınının mal varlıklarını kaybederek Osmanlı elinde kalan bölgelere göç etmeleri anlatılmakta, 1912-13 Balkan Savaşı’nın Rumeli’nin Osmanlı hakimiyetinde kalan ve sonradan “Doğu Trakya” diye adlandırılacak olan bölgedeki Gerayların da büyük ölçüde dağılmasına sebep olduğu, böylece I. Dünya Savaşı öncesinde gerek Osmanlı, gerek Bulgaristan hakimiyetindeki topraklarda yaşayan sülale mensuplarının Rumeli topraklarındaki varlığı az sayıda aile haricinde fiilen sona ermiş olduğu belirtilmektedir. Bu dönemde Kırım Hanlığına veya Geraylara dair yayınlanmış edebî, ilmî ve güncel eserlerin sınırlı olduğu, 1870’de Kırım Hanlığı Tarihi olan *Gülbün-i Hânân*’ın basıldığı, Ahmed Cevdet Paşa’nın *Kırım ve Kafkas Tarihçesi* adlı eserine bu kitaptan aldığı özetleri eklediği, 1911 yılında *Gülbün-i Hânân*’ın sadeleştirilerek tekrar basıldığı belirtilerek, 1880 yılında Namık Kemal’in *Cezmi* adlı romanının Kalgay Adil Geray Sultan’ın Safevî Devleti’ndeki esaretini konu edindiği, 1908 sonrasında Geray hanedanının geçmişine dair *Fetih Geray* adlı bir piyesin 1912’de Konya’da, 1918’de ise Şahin *Geray* adlı bir piyesin de İstanbul’da yayımlandığı anlatılmaktadır. Bu piyeste I. Dünya Savaşı’nın son yılında Rusya İmparatorluğu’nun yıkılmasıyla Kırım’daki gelişmelere paralel, İstanbul’daki genç Kırım Tatarlarının çok aktif faaliyetlerinin ürünü

olarak, genel eğilimin aksine Şahin Geray Han'ın bir kahraman olarak aksettirildiği belirtilip, yine 1918'de *Kırım Mecmuası*'nın çıkarılmaya başlandığı ve bu derginin Kırımlılar Cemiyet-i Hayriyyesi, yani Kırım Tatar millî istiklali hareketinin İstanbul'daki kolunun fiilen basın-yayın organı olduğu, iki yıl kadar yayın hayatında kalabilen bu dergide Kırım Hanlığı'na dair bir çok tarihî makalenin bulunduğu, bunlar arasında Hanları konu edinenler olduğu anlatılmakta, aslında *Kırım Mecmuası*'nı temsil eden grubun Kırım Hanlığının ihyası ve başına da Geray hanedanının getirilmesi gibi bir emellerinin bulunmadığı, hedeflerinin Kırım Tatarlarının millî istiklali yönündeki demokratik bir Kırım Tatar Cumhuriyeti olduğuna vurgu yapılarak, Osmanlı'nın son döneminde az sayıdaki tarihî ve edebî eserin, Kırım Hanlığı ve dolayısıyla Geray hanedanının hatırasını Osmanlı kamuoyuna bir ölçüde hatırlattığı belirtilmektedir, *Gülbün-i Hânân* dışında Geray hanedan sülaleleri ve tarihleri hakkında herhangi bir eserin bulunmama sebebinin Osmanlı'da basın-yayın hayatının hayli geç dönemlerde başlamasıyla ilişkili olmasıyla birlikte, Geray mensuplarının aidiyet şuurunun tedricen erimesinin ve en azından bu kimlikleriyle sosyal hayattan çekilmeye başlamalarının da belirli bir rolü olduğu anlatılmaktadır.

Altıncı Bölüm (s. 385-477), “Kuzey Kafkasya'ya Yerleşen Geraylar” adıyla 14 başlıktan oluşmakta ve 13 fotoğraf bulunmaktadır. Bu bölümde; Kırım Hanlığı döneminde Geraylar ve Kafkasya, *Atalık* müessesesi, Kafkasya'nın kuzeyindeki Nogay kabileleri ve Geraylar, Hanlık döneminde Kuzey Kafkasya'ya yerleşen Geraylar, Hanlığın ortadan kaldırılması sonrasında Kuzey Kafkasya'daki Geraylar ve Osmanlı Devleti, Kuzey Kafkasya'da Osmanlı hakimiyetinin ortadan kalması ve Geraylar, 19. yüzyılın ilk yarısında Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne göç eden Geraylar, Rusya hakimiyeti altındaki Geraylar, Rusya ordusundaki Geraylar ve Adige “aydınlanması”nın öncüleri, 19. yüzyılın ikinci yarısında Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne göç eden Geraylar, I. Dünya Savaşı sonrasında ve Kuzey Kafkasya'daki Gerayların sonu, Sovyet hakimiyetinin kurulması sonrasında Kuzey Kafkasya'dan Türkiye'ye gelen Geraylar, Sovyet idaresi altında Kuzey Kafkasya'da kalan Geraylar, Kuzey Kafkasya'daki Gerayların kültür ve kimlikleri anlatılmaktadır. Özetle; hakimiyet ve nüfuz sahası Kuban Nehri havzasına kadar uzanan Hanlığın ve dolayısıyla Gerayların, Kuzey Kafkasya'daki özellikle Adige (Çerkes) kabileleriyle tarihsel yakın ilişkileri olduğu belirtilmekte, bu ilişkinin Kırım Hanlarını Adige kabileleri arasındaki anlaşmazlıklara dahil

ettiği ve bu sebeple Hanlık ile bazı Adige kabileleri arasında zaman zaman kanlı hakimiyet mücadelelerinin yaşandığı, ancak hiçbir zaman taraflar arasında bir etnik savaşa dönüşmediği anlatılmaktadır. Hanlığın sivil bürokrasisinde ve ordusu ile özellikle Han'ın muhafız birliklerinde Adigelerin önemli bir yeri olduğu ve zamanla Kırım'da azımsanmayacak bir nüfus haline geldikleri belirtilmektedir. Sülalenin Adigeler ile ilişkisinin sadece idarî, siyasî ve demografik anlamda olmadığı, bütün bunlara ilaveten Gerayların pek çoğunun belirli Adige kabileleriyle daha çok küçük yaşlardan itibaren kadim *Atalık* geleneği sebebiyle kurdukları şahsi bağların olduğu üzerinde durularak, dolayısıyla *Atalıkların* Kırım'da nüfuzlu hale geldiği ve *nured-din*, *kalgay* ve sonunda hükümdarın başdanışmanı olarak Hanlık siyasetinin belirlenmesinde önemli roller oynadıkları belirtilmektedir. Atalığın sadece Adigelere ait olmayıp göçebe ve yarı göçebe ve kuruluşundan itibaren Hanlığın temel unsurlarından Kıpçak-Türk kabileleri topluluğu olan Nogaylara da verildiği, aslında Kırım Tatarlarının pek çoğunun sonradan Nogay olarak adlandırılan kabilelerin evvelce buraya yerleşmiş olanlarının soyundan olduğuna vurgu yapılarak, Mangıt (Mansuroğlu) kabilesinin 16. yüzyılda Kırım'a ve İdil boylarına yerleşen ve Hanlık ordusunda önemli bir askerî güç olan ve divanda *karaçı* olarak temsil edilen asli bir unsur olduğu belirtilmektedir. Kuzey Kafkasya'daki Nogay kabilelerinin idaresini ve Adige kabileleriyle ilişkileri yürütmek üzere *Kuban Seraskeri* olarak tayin edilen Geray sultanların, burada yaşadıkları ve zamanla kargaşa, taht kavgası dönemlerinde de kendisine güç bulmak veya kaçarak kendisini korumak amacıyla bu bölgede buldukları ve yaşadıkları anlatılmaktadır. Hanlığın ortadan kalkmasıyla birlikte, bir kısım sülale mensubunun Kuzey Kafkasya'ya *Atalık* bağı olan kabilelerin yanlarına yerleştikleri, Osmanlı'nın 19. yüzyılın ilk yarısında Kuzey Kafkasya'daki hakimiyetini kaybetmesi sonrasında bir kısım hanedan mensubunun Anadolu'ya göç ettiği, bir kısmının ise Rus idaresi altında kalan bölgede yaşamaya devam ettiği belirtilerek, 1789-1910 arasında 26 Geray sülalesi mensubunun Rusya ordusunda görev aldığı, hatta bazılarının yüksek rütbeye yükseldiği, bunlardan bir kısmının buldukları bölgelerle ilgili önemli eserler yazdıkları belirtilmektedir. 1853-1856 Kırım Savaşı sonrası hem Balkanların kuzeyinden hem de Kafkasya'dan Anadolu'ya hanedan göçünün başlayıp I. Dünya Savaşı sırasında ve Bolşevik İhtilali sonrasında devam ettiği, kalanların ise Sovyetler döneminde varlıklarını

devam ettirdikleri ve çoğunun Adigeleştigi, bir kısmının fiilî ve fahri birtakım görevlerde bulunduğu anlatılmaktadır.

Yedinci Bölüm (s. 482-579), “Geray Hânedânının Bugünkü Kırım, Türkiye, Bulgaristan ve Yunanistan’daki Hatıraları ve İzleri” adıyla 5 başlıktan oluşmakta ve 113 fotoğraf bulunmaktadır. Bu bölümde özetle; 1783’de Hanlığın ortadan kalkmasıyla Geray sülalesinin sonlanmadığı, Kırım’da kalanlar ile Rumeli ve Kuzey Kafkasya’ya göç edenlerin bir asırdan fazla kimliklerini muhafaza ettikleri, bunda hem Osmanlı hem de Rus yönetimi tarafından kendilerine verilen birtakım imtiyazların etkili olduğu belirtilmekte, ancak bu durumun iki devletin I. Dünya Savaşı sonunda ortadan kalkmasına kadar devam ettiği ve sonrasında kolektif kimliklerini ve soy aidiyetlerini büyük ölçüde kaybetme sürecine girdikleri anlatılmaktadır. Fakat bu tarihî hanedandan günümüze bazı maddî izlerin ulaştığı ve bunların Kırım’da ve eski Osmanlı sınırları içinde bulunduğu, bunların en başında Bahçesaray’daki Hansaray ile pek az sayıda ayakta kalabilmiş bazı yapılar olduğuna vurgu yapılmakta, Osmanlı topraklarında ise kurdukları vakıflar veya şahsi girişimlerle pek çok cami, çeşme, han, hamam, saray, konak, köprü, değirmen ve benzeri imar faaliyetlerinde buldukları anlatılmaktadır. Bıraktıkları maddî kültürlerin başında kabir ve mezar taşlarının olduğu, ayrıca sülalenin yaşadığı bölgelerde halkın hafızasında kalabilmiş hatıralar, rivayetler, hikayeler, yer isimleri ve başka sözlü tarih verilerinin bulunduğu belirtilmektedir. Geray sülalesinden gelen ve bundan haberdar olan kimse-lerin büyük kısmının Türkiye’de yaşadığı, bunların esas olarak üç gruptan oluştuğu belirtilerek, bunlardan birinci grubun Türkiye’de Trakya bölgesinde, ikinci grubun Bulgaristan’da ve üçüncü grubun ise 18. yüzyılda Kafkasya’daki Adige topluluklarının içinde Adigeleşen ve 19. yüzyılda Anadolu’ya göç edip Samsun, Tokat, Düzce, Bolu, Kayseri ve İstanbul’da yaşayanlar olduğu anlatılmaktadır. Bu bölümün 511-570 sayfaları arasında hanedan mensuplarına ait 90 mezar/mezar taşı, 3 türbe, 8 konak, 7 çeşme, 2 köprü, 1 savunma kulesi, 1 mescit ve bir temsili heykel resmi bulunmaktadır.

Sekizinci Bölüm (s.573-864), “Osmanlı Devleti’nde Geray Hânedânı Mensuplarının Çiftlik, İkametgâh ve Mezarlarının Bulunduğu Yerleşim Yerleri” adıyla 5 başlıktan oluşmaktadır. Bu bölümde; günümüz Türkiye, Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan sınırları içinde kalmış olan toplamda 207 adet çiftlik, köy ve yerleşim yerleri belirtilmiş olup Türkiye sınırları içinde 75 yer-

leşim biriminde yaşadıkları, bunların 52'sinin köy, 9'unun çiftlik, 14'ünün şehir olduğu, büyük çoğunluğunun Trakya bölgesinde bulunduğu belirtilmektedir. Bulgaristan sınırları içinde 129 yerleşim biriminde yaşadıkları ve bunların 115'inin köy ve 14'ünün şehir ve kasabalarda bulunduğu, Romanya'da sadece bir köy ve bir şehirde, Yunanistan'da ise sadece bir köyde yaşadıkları anlatılmaktadır. Kitapta verilen her bir yerleşim yeri yazar tarafından görülerek tetkik edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Her bir yerleşim birimine ait bilgiler, hangi il sınırlarında, hangi ilçeye bağlı olduğu, hanedandan kimin/kimlerin yaşadığı, varsa mevcut yapıları, hikayeleri ve özellikle de Osmanlı Arşiv belgeleriyle de desteklenerek etraflıca anlatılmaktadır.

Dokuzuncu Bölüm (s. 867-930), "Geray Hânedânı Mensuplarının Osmanlı Devleti'nde Sürgün Edildikleri Adalar" adıyla 5 başlıktan oluşmaktadır. Bu bölümde; Bozcaada, Eğriboz, Girit, Kıbrıs, Limni, Midilli, Rodos ve Sakız adalarına sürülen hanedan mensuplarının baba isimleriyle birlikte literatür ve Osmanlı Arşiv belgeleriyle de desteklenerek ayrıntılı olarak verilmektedir. Bu adalar, yazar tarafından bizzat yerinde görülmüş ve elde edilen bilgi ve gözlemler de bu çalışmaya aktarılmıştır. Verilen bilgilere göre Rodos'a 44, Limni'ye 27, Bozcaada'ya 22, Sakız'a 10, Kıbrıs'a 6, Midilli'ye 5, Eğriboz'a 1, Girit'e 1 olmak üzere toplam 116 Geray hanedanı mensubunun sürgün edildiğini göstermektedir.

Onuncu Bölüm (s. 933-944), "Geray Hânedânı Mensuplarının Osmanlı Devleti'nde Kurdukları Vakıflar" adıyla 13 başlıkta hanedan üyeleri tarafından kurulup şimdilik tespit edilebilen Geray vakıflarının kurucuları, kuruluş tarihi, amacı, akar ve gelirleri ile diğer bilgileri eldeki mevcut kaynaklar ve arşiv belgeleri eşliğinde ele alınmıştır. Hanedan mensuplarının Osmanlı Devleti'nde birçok vakıf kurarak Rumeli'deki soydaşlarına sürekli bir gelir sağlamayı ve yaptırdıkları hayır eserlerinin devamlılığını amaçladıklarına vurgu yapılmaktadır.

Sayfa 947-957 arasındaki "Netice" kısmında ise yukarıda anlatılan bölümlerden elden edilen bilgilerin ifade ettiği anlam ve çıkarılması gereken/çıkarılan sonuçlar özetlenmektedir.

Sayfa 960-964 arasında "Osmanlı Devrinde Geray Hânedânı Mensuplarının Tasarruflarında yahut Mülkiyetlerinde Bulunan Çiftliklerin ve İkamet Yerlerinin Genel Listesi" başlığı altında Türkiye, Bulgaristan, Romanya ve

Yunanistan'da bulunan taşınmaz mal bulunan köy ve şehir isimlerinin listesi verilmiştir.

Sayfa 966-972 arasında “Türkiye’de Bulgaristan’da ve Yunanistan’da Bulunan Geray Hânedânı Mensuplarına Ait Mezar Taşları ve Yapılarının Genel Liste” adı altında tespit edilen her mezartaşının üzerindeki Arap harfli yazıların Latin harflerine transkripsiyonu verilmiştir.

Sayfa 975-1016 arasında “Bibliyografya” bulunmaktadır. Burada kitapta yararlanılan kaynaklar, “arşivler ve kütüphaneler” ve “Kitaplar, Makaleler ve Tezler” olmak üzere iki alt başlık altında verilmiştir. Kullanılan arşiv ve kütüphanelerin 8’i Türkiye’de bulunan Osmanlı Arşivi, Cumhuriyet Arşivi, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Tarih Arşivi, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi; 4’ü Bulgaristan’da bulunan Bulgaristan Merkezî Devlet Arşivi, Azizler Kiril ve Metody Millî Kütüphanesi, İslimye Devlet Arşivi, Tenevo Kasaba Müzesi; 1’i Kırım’da Kırım Muhtar Cumhuriyeti Devlet Arşivi; 2’si Rusya’da bulunan Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivi, Rusya Millî Kütüphanesi; 1’i Amerika Birleşik Devletleri California Eyaletinde; 1’i Avusturya Millî Kütüphanesi ve 1’i de Hakan Kırmılı’nın özel arşivi olmak üzere toplam 18 arşiv ve kütüphane kullanılmıştır. Kullanılan kaynaklar ise Kitaplar, Makaleler ve Tezler başlığı altında toplanmıştır. Bibliyografyada 533 kitap, 275 makale ve 35 doktora ve yüksek lisans tezi olmak üzere toplam 843 eserin adı bulunmaktadır. Bunların 481’i yabancı dilde ve 362’i de yerli Türkçe eserlerdir. Yabancı dilde olanlar içinde 249 Rusça, 92 İngilizce, 43 Bulgarca, 31 Almanca, 19 Fransızca, 13 İtalyanca, 8 Kırım Tatarca, 4 Farsça, 3 Lehçe, 1 Arapça ve ayrıca yurtdışında yayınlamış olan 11 Osmanlı Türkçesi olmak üzere Türkiye dışında 10 farklı dilde yazılmış eserler kullanılmıştır. Toplam eserler içinde 115 Osmanlı Türkçesi yazılmış yazma kitap, arap harfli matbu kitap, yine Arap harfli Türkçe hatırat, mecmua, gazete ve makaleler ile Osmanlı Arşivi tarafından yayınlanan konuyla ilgili belgelerden oluşan kitaplar bulunmaktadır. Kullanılan yazma eserlerin 107’si de yabancıdır. Bunlar büyük bir kısmını Rusça, ardından Fransızca, Almanca ve İtalyanca gelmektedir. Yabancı yazma eserlerin çoğunluğu da tarih, seyahatname, anı, rapor, dergilerden oluşmaktadır. Ayrıca konuyla ilgili 35 Yüksek Lisans ve Doktora tezi bulunmaktadır. Bir

kısım kitabın kaynak dilinden İngilizce, Rusça, Fransızca, Almanca ve Türkçeye çeviri yapılmışlar kullanılmıştır.

Sayfa 1017-1018 arasında Geray sülalesine mensup ve akraba olup kendileriyle mülakat yapılan 42 kişi isminin listesi bulunmaktadır.

Sayfa 1019-1088 arasında “Dizin” bulunmaktadır. Dizin, Şahıs İsimleri; Topluluk, Kavim, Millet, Halk, Kabile, Hanedan, Sülale, Cemaat İsimleri; Yer (Ülke, Devlet, Vilayet, Kaza, Nahiye, Köy, Bölge, Ada, Akarsu, Dağ) İsimleri başlığı altında sınıflandırılmıştır. Şahıs isimlerinden sülaleden gelen 932 erkek, 152 kadın ismi tespit edilmiş ve lakabı olan tarihî şahıslar lakaplarına değil isimlerine göre gösterilmiş olup, lakapları ve haklarında diğer bilgiler adlarından sonra parantez içinde verilmiş, aynı isimdekileri birbirinden ayırt edebilmek için kişiler mümkün olduğunca babalarının ve dedelerinin isimleriyle verilmeye, baba adı tespit edilemeyip, haklarında sadece bir olay dolayısıyla bilgi sahibi olunanlar o olaya atıfla zikredilmiştir. Sülale mensuplarının resmen “Sultan” unvanını kullanmalarının ortadan kalktığı 19. yüzyıl sonlarından itibaren yaşayanlar bu unvan olmaksızın gösterilmiştir. Rusya dahilindeki sülale mensuplarına “Sultan” unvanı resmen ismin sonunda değil, başında yer almakla birlikte dizinde isimleri öne alınarak listelenmiş, modern anlamda soyadı olanlar ise soyadlarına göre yer almıştır. Kırım Tatarları, Türkler, Geraylar, Osmanlılar, Müslümanlar, Nogaylar, Ruslar gibi çok fazla yerde geçen isimler ile Kırım, Osmanlı Devleti, Türkiye, İstanbul, Rumeli, Trakya, Kafkasya, Deşt-i Kıpçak, Rusya, Anadolu, Moskova, Bulgaristan ve Yunanistan gibi çok fazla yerde geçen ülke ve bölge isimleri dizine dahil edilmemiş, yerleşim yerleri esas olarak zikredildikleri devirdeki isimleriyle ve metinde geçen bağlamlardaki statüleriyle dizinde gösterilmiştir.

Sonuç olarak çalışma hakkında şunlar söylenebilir: Kırım Hanlığı ve Geray hanedanı hakkındaki bu hacimli eser, yerli-yabancı literatür ile temel/resmî arşivler ve özel arşivlerin yoğun kullanıldığı, keza şahıs ve grup mülakatları ve geniş bir saha araştırması da içeren oldukça kapsamlı bir araştırmanın mahsulüdür. Kaynakçasından da rahatlıkla anlaşılacağı üzere Türkiye, Kırım, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Rusya, Lehistan, İtalya ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki arşiv, araştırma merkezleri ve kütüphaneleri içeren geniş bir coğrafyada sarf edilen yoğun ve uzun soluklu bir emeğin ürünüdür. Bu nedenle konuyla ilgili bulunabilen veya ulaşılabilen birinci el

kaynakların tamamının kullanılması kitabın en önemli özelliklerinden biridir. Dolayısıyla kitap, konuyla ilgili mevcut literatürü en geniş anlamda bir araya getirmesi açısından oldukça önemlidir ve bu vasfı onu temel müracaat eserlerinden biri kılmaktadır.

Çalışmanın diğer bir özelliği, çeşitli kitap ve makalelerde çok dağınık halde bulunan Kırım Hanlığı ve sistemiyle ilgili temel konuları bir çatı altında toplamasıdır. Ayrıca yazarın, gerektiğinde literatürü de eleştirerek yıllarca elde ettiği bilgi, fikir ve yorumlarını ilave etmesi ve bunu bölümlerin sonuç kısmında daha belirgin halde dile getirmesi kitaba ayrı bir derinlik katmaktadır. Kitabın diğer özelliği, fazla bilinmeyen veya bilenlerin de çalışmaya cesaret edemediği önemli bir konuyu gün yüzüne çıkarması ve canlandırmasıdır. Şöyle ki arşivlerdeki tarihî belgeler ya da literatürü derlemesi bir kenara bırakılacak olursa, bu eserin en önemli katkılarından biri, çok geniş bir coğrafyada yapılan saha araştırması sırasında insanlarla yüz yüze görüşmeler ve bunlardan elde edilen sonuçlardır. Bu çalışma kapsamında epeyce köy ve kasaba ziyaret edilmiş, buralarda yüzlerce insanla konuşulmuştur. İnsanların büyük çoğunluğu bu çalışma sebebiyle yöneltilen sorular sayesinde kendilerinin kim olduğu, nereden geldikleri gibi soy, aile ve tarih bilincine kavuşmuşlardır. Yazar ya da kitap veya bilim açısından faydası ise kişilerin elinde bulunan belgeler ile hafızalardaki bilgilerin bu sayede ortaya çıkarılmış, bir başka deyişle yok olmaktan kurtarılmış olmasıdır. Görüşülen ve bilgi alınan bir kısım insanın şimdi hayatta olmadığı düşünülürse, bu çalışmanın önemiyetini ortaya koymaktadır. Yani bilinmeyen, yok olmaya yüz tutmuş ve sonunda kaybolması muhtemel belge ve bilgileri ilim aleminin istifadesine kazandırdığı için söz konusu çalışma oldukça önemlidir.

Kitabın bir diğer özelliği, verilen bilgi ile kullanılan kaynağın dipnotlarda oldukça uygun ve yeterli derecede, sadece gerekli olanı vermesi ve aktarmasıdır. Bölümler arasında kopukluk ve aykırılık söz konusu değildir ve birbirini tamamlar, destekler niteliktedir. Kitapta konulara göre listelerin verilmesi okuyucu ve araştırmacı için oldukça kolaylık sağlar niteliktedir. Bu hacimli eserde rastlanan bir takım maddi ve teknik hatalar elbette ikinci baskıda düzeltilecektir. Bu önemli çalışmanın mütemmim cüzü olarak şunlar önerilebilir: Kitaba “Kısıltmalar” sayfası ve 6.-10. bölümlere “Netice” faslı eklenmelidir. Bölüm ve konularına göre haritalar konulmalı, Resimler veya Ekler kısmına konularla ilgili ferman, name, yarlık vb. önemli belge-

lerin görselleri veya transkripsiyonları konularak eser zenginleştirilmelidir. Hanlıktan günümüze kalabilen Kırım'ın siyasî ve özellikle sosyal ve iktisadî tarihi açısından yegâne kaynağı durumundaki 122 ciltlik Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri, Hanlar ve Geray sülalesiyle ilgili geniş ve doğru bilgiler içeren belgeler içerdiğinden bunların kullanılması eserin muhtevasını derinleştirecektir. Bir diğer öneri, kitapta kullanılan arşiv belgelerinin Bibliyografyada ilgili başlık altına eklenmesi ve Kırım Hanlarının listesinin ekler kısmına konulmasıdır. Sonuç olarak inceleyip değerlendirdiğimiz bu çalışma, konuyla ilgili çok önemli bir boşluğu dolduran temel başvuru eseri niteliğinde bir çalışmadır ve bu alanda birçok yeni çalışmaya vesile olacak niteliktedir.

Açıklamalar

- 1 Bunlardan bazıları şöyledir: *National Movement and National Identity among the Crimean Tatars (1905-1916)*, Leiden 1996; aynı eserin Türkçe versiyonu olan *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Ankara 1996; İsmail Bey *Gaspıralı*, Ankara 2001; İsmail Türkoğlu ile birlikte İsmail Bey *Gaspıralı ve Dünya Müslümanları Kongresi*, Tokyo 2002; Dimitri Vasilyev ve Galina Dlujnevskeya ile birlikte *Eski Fotoğraflarda Bir Zamanlar Kırım*, Ankara 2006; *Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri*, İstanbul 2012; Nicole Kañçal-Ferrari ile birlikte *Kırım'daki Kırım Tatar (Türk-İslam) Mimari Yadigârları*, Ankara 2016.